

ההכרעים בנוסחאותיו של 'מנחת שי'

מאת

צבי בצר

את מרבית שנות חייו הקדיש ידידיה שלמה רפאל נורצי לכתיבת חיבורו שעניינו הערות על נוסחן של תיבות שבמקרא לפי סדר הכתובים. החיבור נשלם בשנת 1626, ומחברו קראו 'גִּדְר פֶּרֶץ'. החיבור נדפס לראשונה במנטובה בשנים 1742–1744, בצמוד לטקסט המקרא, והמגיה היה רפאל חיים באזילה. המו"ל של מהדורה זו, רפאל חיים מאיטליה, הסב את שם החיבור ל'מנחת שי' (מכאן ואילך: מ"ש), לרמזו בו את שם המחבר. כמה עשרות שנים לאחר מכן החלו מתפרסמות הוצאות שונות של חלקים מן החיבור. המהדורה השנייה של מ"ש כולו נדפסה בווינה, בסופי הכרכים של תנ"ך שלם, בידי גיאורג הולצינגר, בשנים 1813–1816.¹

בספרייה הבריטית בלונדון ובספריית הבודליאנה באוקספורד נמצאים שני כתבי יד אוטוגרפיים של מ"ש:

א. כ"י לונדון (=L²). מספרו בספרייה הבריטית Add. 27198 (231 לפי קטלוג מרגליות; מספרו במכון לתצלומי כתבי היד העבריים בירושלים 5868). כתב יד זה הוא אוטוגרף, שכתבתו נשלמה בשנת 1626. הוא מכיל 642 דפים, שמידותיהם 28.8 × 20.3 ס"מ. כתב היד כולל את הערות נורצי לתנ"ך כולו ונוספות.

ב. כ"י אוקספורד (=A²). מספרו בספריית הבודליאנה Mich. 562 (1444 לפי קטלוג נויבאור; מספרו במכון לתצלומי כתבי היד העבריים בירושלים 16683). כתב היד נכתב בידי נורצי במאה השבע עשרה. הוא מכיל 279 דפים בגודל 2°. כתב היד כולל את מ"ש לתורה ולחמש המגילות. בספריית האקדמיה הלאומית למדעים בבודפשט נשמר מ"ש בשני כתבי יד נוספים: כ"י קויפמן A44, מן המאה השמונה עשרה, מכיל את מ"ש לתנ"ך כולו ונוספות; כ"י קויפמן A45, מן המאה השמונה עשרה, מכיל את מ"ש לתורה ולחמש המגילות.³

* מודה אני לרב מרדכי ברויאר שליט"א על עניינים שונים שהאירני בהם במהלך הכנת המאמר, בעיקר עניינים מתודולוגיים.

1. כותב המאמר הכין מהדורה של 'הנוספות למנחת שי', ראה: ידידיה שלמה רפאל נורצי, הנוספות למנחת שי, מהדורת צ' בצר, ירושלים תשנ"ז, ועוסק עתה בהכנת מהדורה של מ"ש גופו.

2. המ"ם הועירה שבקיצורים ל־א ו־א רומזת ל'מנחת שי'.

3. פרטים נוספים על כתבי היד של מ"ש ראה: בצר (לעיל הערה 1), עמ' 16–29.

על חשיבותו של מ"ש בבכירת הנוסח ה'נכון' של תיבות שונות במקרא כבר עמדו מגדולי חוקרי המסורה כזאב וולף היידנהיים, נורמן הנרי סנייט, פאול קאהלה, ישראל ייבין, אהרן דותן ומרדכי ברויאר.⁴

עם גילוייו של 'הכתר' ועם חשיפת חשיבותם של כ"י לניגד, ספריית סלטיקוב-שצ'דרין Evt. II B 19a, כ"י ששון 507 (כ"י ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 5702°24) ועוד, אמנם פחתה חשיבותו של מ"ש כמייצג של הנוסח ה'נכון', אולם בעניין חקר תולדות בירור הנוסח ובעניין נוסחן של התיבות שבתורה (כמעט כולה, היינו בחלקו האבוד של 'הכתר') חשיבותו נותרה גדולה. ברשימת 'הנוסח ומקורותיו' שסיפח למבוא של כל אחד מספרי תנ"ך 'דעת מקרא' בחר ברויאר להציג את מ"ש כאחד העדים.⁵

יש מקומות שבהם מ"ש מביא שתי שיטות חלוקות (או יותר) בלי להכריע ביניהן. נראה אפוא כאילו נוסח המקרא בכל המקומות האלה מוטל בספק בעיני נורצי. ברויאר כבר הבין כך את דעת מ"ש, שהרי ברשימותיו ב'דעת מקרא' הביא בכל המקומות האלה את שיטת מ"ש בתוספת סימן שאלה. אולם תפיסה זו של דעת מ"ש מתקבלת רק מתוך הערותיו שבדפוסים. תפיסה אחרת מתקבלת מתוך הערות מ"ש שבכתבי היד.

בשני כתבי היד האוטוגרפיים של מ"ש, לֶאֱוֹאֵם, ניקד וטיעם נורצי את הדיבורים המתחילים, אך המדפיסים בדרך כלל לא ייחסו חשיבות לניקוד ולטיעום הללו ולא כללום במ"ש שבמהדורותיהם.⁶

בדברים שלהלן אני מתכוון להוכיח שהדיבורים המתחילים המנוקדים והמטועמים מציגים את הכרעיו של נורצי, היינו גם במקומות שבהם ההערה מציגה תיקון, מסקנתו של נורצי בעצם הוצגה (בדיבור המתחיל).

כבר הראיתי שניקודם וטיעומם של הדיבורים המתחילים במ"ש לא נעשה על פי דפוס ונציה ש"ז, שנורצי מזכיר מדי פעם בחיבורו.⁷ בהסתמך על דברי דה־רוסי, וקאהלה בעקבותיו, נטיית

4 ראה: ז"ו היידנהיים, תורת האלהים, אופנבך תקנ"ז, עמודי השער; P.E. Kahle, *The Cairo Geniza*, Oxford 1959, p. 12, 'י ייבין', 'מסורה', אנציקלופדיה מקראית, ה, טור 155; A. Dotan, 'Masora', *Encyclopaedia*; 1477 col. XVI (1972), *Judaica*, מ' ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז, עמ' 19–20.

5 קורן בתנ"כו והיידנהיים במהדורת התורה שלו עשו שימוש רב בהכרעות מ"ש. בעזר ה' אקדיש מאמר מיוחד

6 רפאל חיים באזילה, המגיה של תנ"ך מנטובה (ראה לעיל), הדפיס את מ"ש על פי שני כתבי היד האוטוגרפיים של החיבור. המדפיסים שבאו אחרי העתיקו ממ"ש שבמהדורות מנטובה, ממנה או מכוחה. על השתלשלות נוסחו של החיבור מ"ש ראה: בצר (לעיל הערה 1), בעיקר עמ' 29. יש לשער שלפחות חלק מן המדפיסים המאוחרים של מ"ש ידעו על קיומם של כתבי היד (ואולי אף הכירום), אלא שמטעמי נוחיות הדפיסו מן הדפוסים שהיו לפניהם. ומכל מקום ברור שאיש מהמדפיסים לא נתן דעתו לערכם המכריע של הדיבורים המתחילים. נמצא אפוא שאת היסח הדעת מחשיבותם של הדיבורים המתחילים יש לתלות בעיקר בבאזילה. אך גם המדפיסים של מ"ש שבאו אחריו (לפחות חלק מהם), אין לנקותם מאחריות לתוצרם בטענה שלא הכירו את כתבי היד של החיבור. לפיכך ננקטה במאמרי הלשון 'מדפיסים' סתם, וכולם נכללים בה.

7 ראה: בצר (שם), עמ' 43, הערה 199.

לראות בניקוד ובטיעום של הדיבורים המתחילים העתקה שיטתית מכ"י טולדו, הוא כ"י פרמה, ספריית פלטינה 782 (2668).⁸

הנה עתה באתי לבדוק עניין זה באופן יסודי,⁹ ומוצא אני שהדיבורים המתחילים אינם העתקה אף לא מכ"י טולדו. ראה למשל:¹⁰ מְנָשׂוּא / מְנָשׂא (בר' ד 13); כָּל־מַעֲיָנוֹת / כָּל־מַעֲיָנֹת (שם ז 11); וַיֵּצֵא־נָח / וַיֵּצֵא נָח (שם ח 18); מַחֲלֵת / מַחֲלֹת (שם כח 9); וְאַתָּנָה / וְאַתָּנָה (שם לא 6); וְכֹכֶה / וְכֹכֶה (שם יב 11); וַיְהִלֵּם / וַיְהִלֵּם (שם כח 18; לט 11); וַיְכַל מֹשֶׁה / וַיְכַל מֹשֶׁה (שם לד 33); וַהֲבֹאֲתִי / וַהֲבֹאֲתִי (וי' כו 36); רַבְּבוֹת / רַבְּבוֹת (במ' י 36); הֲרַעַלְתָּ / הֲרַעַלְתָּ (שם יא 11); מֶה־פָּעַל / מֶה־פָּעַל (שם כג 23); בְּרַנֵּעַ / בְּרַנֵּעַ (דב' ט 23); בְּשׁוֹר־וּבְחָמֹר / בְּשׁוֹר־וּבְחָמֹר (דב' כב 10); וּבִרְכֶךָ / וּבִרְכֶךָ (שם כד 13).

השוואתם של נוסחי הדיבורים המתחילים במ"ש לנוסחים שבכתבי יד ובדפוסים של המקרא (לפי רשימות חילופי הנוסח שערך כריסטיאן דוד גינצבורג)¹¹ מעלה שאף אחד מן המקורות הללו לא שימש לנוסח בסיס להעתקה שיטתית.

יש לברר אפוא על פי מה ניקד וטיעם את הדיבורים שהעמיד בראשה של כל אחת מהערותיו. יודגש תחילה שהניקוד והטיעום בדיבורים המתחילים איננו עקבי. היעדר העקביות ניכר בכמה דברים: (א) בחלק מן המקומות נורצי לא ניקד ולא טיעם את הדיבורים המתחילים כלל, בעיקר כשהשאלה הנדונה היא כתיבה של התיבה. (ב) במקומות שניקד סימן על פי רוב סימון חלקי: ויתר באופן שיטתי על נקודת השי"ן;¹² במקומות רבים ויתר על מפיך, על דגש קל וחזק, על נקודת שורוק, על שווא של כ"ף סופית (ואפילו על קמץ שלה); ויש שוויתר גם על תנועות. במקומות שהשאלה הנדונה בהם היא עניין נקודה דיאקריטית כלשהי (כגון דגש, חולם וכו') נהג

8 דה־רוסי וקאהלה קבעו שאחד המקורות העיקריים שעליהם הסתמך נורצי בהכינו את מ"ש הוא כ"י טולדו: G. B. De Rossi, *Manuscripti Codices Hebraici Bibliothecae I. B. De Rossi*, II, Parma 1803, pp. 170–171; קאהלה (לעיל הערה 4), עמ' 140; P. E. Kahle, *Der hebräische Bibeltext seit Franz Delitzsch*, Stuttgart 1961, p. 17. וראה גם: מ' כהן, 'מגבשי כתיב במצחפי מסורה עתיקים ומשמעם לתולדות נוסח המקרא המקובל', ב, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, תשל"ג, עמ' 43, הערה 78; לדברי כהן 'כ"י זה הוא כה"י העיקרי שעליו סמך ר' ידידיה מנורצי בעל "מנחת שי" בעבודתו'.

9 הבדיקה נעשתה בעיקרה על פי מ"ש לתורה, וחלקן של ההערות לנ"ך בבדיקתי הוא מועט.

10 בכל זוג נוסחים המובא כאן הימני הוא נוסח הדיבור המתחיל במ"ש, והשמאלי נוסחו של כ"י טולדו.

11 ראה: כ"ד גינצבורג, תורה נביאים וכתובים, א–ה, 'ירושלים תש"ל' (לונדון תרפ"ו). אחד מכתבי היד המשווים בידי גינצבורג הוא כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, הרלי 5710–5711. פנקובר זיהה כתב יד זה כאחד המקורות ששימשו את נורצי במ"ש. ראה: J. Penkower, 'Minhat Shai: Motivation of the Author and Analysis of', *Commentary on Genesis*, M.A. Thesis, Yeshiva University, New York 1969, pp. 40–41. A. A. Lieberman, 'Jedidiah Solomon Norzi and the Stabilization of the Textus Receptus', *Masoretic Studies*, 8 [Proceedings of the Twelfth International Congress of the International Organization for Masoretic Studies] (1995), p. 40, n. 9. בדיקתי העלתה שהדיבורים המתחילים במ"ש אינם העתקה שיטתית גם לא מכ"י זה.

12 רק לעתים רחוקות ביותר מסמן נורצי את נקודת השי"ן (הימנית או השמאלית). אפילו במקומות שהערות נוגעת רק לעניין זה, כגון 'ישיב' (בר' לו 8), 'בני בשמת' (שם 13), ויתר על סימון נקודת השי"ן. חריגה מנוהגו נמצאת במקומות ספורים, כגון 'שארצר' (יר' לט 3), 'יָשָׁם' (תה' נ 23), שבהם סימן את הנקודה השמאלית. לצורך הסימון הברור של הנקודה ב'שם' כתב את התיבה באותיות דפוס. וכך סימן למשל ב'ובדמשק' (עמ' ג 12) את הנקודה הימנית.

מידה קטנה יותר של חופש, אך גם במקומות כאלה לא הקפיד על שלמות. הנה דוגמאות לניקוד חלקי של הדיבורים המתחילים (הדוגמאות כולן מספר בראשית): הַתְּנִינִם (א 21), ללא דגשים בתי"ו ובנו"ן; אֱלֹקִים (ג 14), בקו"ף תחת ה"א; בּוֹעֵת (ג 19), ללא דגש בבי"ת; אֶפֶךְ (שם), ללא דגש בפ"א וללא קמץ בכ"ף; וַיַּעַשׂ (ג 21), ללא דגש ביו"ד וללא נקודת השי"ן; תְּשׁוּקָתוֹ (ד 7), ללא נקודת השי"ן; רָחֶבָה (ו 15), ללא דגש בבי"ת וללא מפיץ בה"א; הִקְלוּ (ח 8), ללא דגש בלמ"ד וללא נקודת השורוק; הַמֶּשֶׁל (כד 2), ללא נקודת השי"ן וללא צירי בה. ¹³ (ג) כספרדי יש שהחליף קמץ/פתח (או חטף פתח בפתח וכו') וכן צירי/סגול/שווא (או חטף סגול בסגול). חילופים אלו, כנראה תוצאה של היסח הדעת, נקרים במקומות שבהם העניין הנדון איננו הקמץ/פתח המוחלפים או הצירי/סגול/שווא, כגון 'הָסֵר' (יש' כז 9), בפתח תחת קמץ; 'לְרֹאבִנִי' (דה"א ה 6), בפתח תחת קמץ; 'וַיִּבְרְכֵם' (יהו' כב 6), בסגול תחת צירי; 'וַיִּכְמַשְׁרוּת' (יר' לד 5), בצירי תחת שווא. כמו כן יש שכתב מלא תחת חסר ולהפך. הוא עשה כן במקומות שהשאלה הנדונה איננה עניין המלא והחסר, כגון 'יופִי' (תה' נ 2), מלא וי"ו תחת חסר; 'ותכתוב' (אס' ט 29).

הקשר בין הדיבור המתחיל להערה

הוריותיו-הערויות של נורצי מתקשרות לדיבורים המתחילים בכמה דרכים.

1. הדיבור המתחיל חלק בלתי נפרד מן ההוריה

במקומות לא מעטים ברור שהדיבור המתחיל אינו אלא פסיקה של נורצי. במקומות אלו הדיבור המתחיל משמש להצגת הנוסח המבורר שהעמיד נורצי בראש דבריו, ולנוסח זה הסמיך את הערתו. ההערה מהווה השלמה ואישוש לנוסח שהציג או כוללת נוסחים נוספים שמצא, ושהוא דוחה מפני נוסחו. יש מקומות שבהם לא הוסיף על הדיבור המתחיל אף לא מילה אחת.

1.1 דיבור מתחיל ללא כל הערה יש מקומות שבהם הדיבור המתחיל מנוקד ומטועם ונורצי לא הוסיף עליו דבר. במקומות אלו ברור שהדיבור המתחיל הוא גוף המידע שמוסר נורצי למעיין בחיבורו. מכאן שבמקרים כאלה אין לראות את הדיבור המתחיל כהעתקה ממקור כלשהו אלא כפסיקה וכהוריה.

את הדיבור המתחיל 'אלה פְּקוּדֵי' (שמ' לח 21) לא ניקד נורצי, אף לא העיר דבר עליו, והסתפק בסימון קו הריפוי מעל הפ"א. הדיבור המתחיל הוא הוא ההערה. מדפיסי מ"ש, הנהוגים להביא רק את אותיותיו של הדיבור המתחיל, ללא סימנים נוספים (ניקוד, טעמים, געיות, קווי ריפוי), הוסיפו כאן מדידים 'הפ"א רפה', שהרי ללא קו הריפוי בפ"א אין כל משמעות לדיבור המתחיל. על 'לְאִשְׁמָהּ בָּהּ' (וי' ה 26) לא העיר נורצי דבר והסתפק בסימון קווי הריפוי מעל ה"א 'לאשמה' ומעל בי"ת 'בה', היינו הדיבור המתחיל, על קווי הריפוי שבו, הוא הוא הערתו של נורצי, ועליו

אין צורך להוסיף. המדפיסים. מאחר שלא נהגו לסמן את קווי הריפוי שבדיבור המתחיל, נאלצו כאן להוסיף משלהם: 'לאשמה הה"א נחה, בה הבי"ת רפה'.¹⁴

דרך זו, שבה מוצג רק דיבור מתחיל ללא כל הערה, ננקטה בידי נורצי גם במקומות אלו למשל: 'לְרַחֲמֶה' (שמ' ל' 18), מתוך כוונה להראות שהה"א ללא מפיץ; 'וַיְבָרְכֵם', 'וַיְבָרְכוּ' (וי' ט' 22), מתוך כוונה לציין שהרי"שין בשווא ולא בחטף; 'וְלִהְיֶה' (שם י' 10), לציין געיה בווי"ו ולמ"ד שוואה ולא בחטף פתח; 'וְהָיָה' (שם טז' 26), כדי לציין געיה בה"א ומ"ם רפה; 'וְדָרְכֵיכֶם' (יר' כו' 13), לציין ששתי הכ"פין רפות; 'וְלִהְיוּ' (דנ' ב' 10), לציין שהה"א רפה (כי אינה כינוי המושא). בכל המקומות הללו נאלצו מדפיסי מ"ש לנסח הערה משלהם במקום הסימנים שציין נורצי בדיבור המתחיל.

2.1 הערה המתייחסת לדיבור מתחיל בלשון 'כן כתוב' (לעתים בציון המקור). יש מקומות שבהם סיפח נורצי לדיבור המתחיל הערה הכוללת שתי תיבות בלבד: 'כן כתוב'. דרך כזו של הצגה אינה שונה מן הדרך הקודמת, והמילים 'כן כתוב' משמשות רק כתוספת מבהירה. הנה שתי דוגמאות לדרך זו: על 'וְלִהְיֶה' (שמ' יד' 21) העיר נורצי רק זאת: 'כ"כ [כן כתוב]', כדי לציין את החי"ת המתוגה. הדיבור המתחיל הוא אפוא חלק אינטגרלי מהערתו. מדפיסי מ"ש, שאינם נוהגים לנקד ולטעם את הדיבור המתחיל, שמו לב שאם הדיבור המתחיל יובא באותיותיו בלבד, ההערה 'כן כתוב' תהיה חסרת פשר, ולכן חרגו כאן ממנהגם, ניקדו את התיבה וסימנו בה את הגעיה. גם בהתייחסו לדיבור המתחיל 'בְּמִסְלָה' (במ' כ' 19) העיר נורצי רק: 'כן כתי' בהתכוונו לבי"ת המתוגה ולמ"ם הרפה שבדיבור המתחיל.

יש שבהערה הקצרה 'כן כתוב' ציין נורצי גם את המקור לנוסח שבחר. גם בדרך הזו ברור שהדיבור המתחיל הוא חלק בלתי נפרד מן ההערה, והצגה זו אינה שונה במהותה מן ההצגה שבה מובא דיבור מתחיל ללא כל הערה. הנה דוגמאות לדרך זו.

על 'וְשִׁבְעֵהָ' (בר' כד' 7) העיר נורצי: 'כן כתוב בספרי' כ"י ובדפו' ישן, ובמילים 'כן כתוב' התכוון לשתי האותיות המתוגות. בדפוס מ"ש, שבהם אין מופיעות הגעיות (אף לא המקף), ההערה אינה מובנת.

על 'כְּרוֹב־אֶחָד'¹⁵ (שמ' לו' 8) העיר: 'כן הוא בספרי' כ"י, וברור שההערה אין לה מעמד עצמאי, אלא היא והדיבור המתחיל תלויים זה בזה, ושניהם כאחד פסיקת נורצי הם. גם כאן ההערה בדפוס מ"ש אין לה משמעות.

בהתייחסו ל'אֶשֶׁר-אֶעֱבֹר' (דב' ב' 29) העיר נורצי: 'כ"כ במקצת ספרי', וכן ראיתי בחילופי'

14 במקום זה ('לאשמה בה') למשל הבין באוילה, כפי שהיה מבין כל אדם הרואה את כתב היד, שבדיבור המתחיל רומז נורצי לנחות הה"א ולרפיון הבי"ת, אך לא שם לבו לשיטת נורצי, שלפיה במקומות של היעדר הכרע בהערות גם שם הדיבור המתחיל הוא ההכרע. ראוי לתת את הדעת אף לכך שאפשר שהמדפיסים נאלצו לוותר על הניקוד ועל הטיעום עקב קשיים טכניים שעמדו לפניהם. המילים המנוקדות והמטועמות נדפסו באותיות דפוס גדולות התופסות מקום של שתי שורות, ואפשר שעובדה זו הייתה הסיבה להשמטת סימני הניקוד והטעמים במקומות שסברו המדפיסים שהעניין יובן גם ללא סימנים אלו.

15 בכתבי היד של מ"ש לא סומן המקף שבין שתי התיבות, ושגגה היא, שהרי המתג שסומן מלמד שלפי נורצי המילים מוקפות.

כ"י'. הדיבור המתחיל הוא קביעתו של נורצי המסבה את תשומת לבנו לשתי הגעיות. מדפיסי מ"ש שמו לב לבעיה שתיווצר אם לא יסמנו את הגעיות בדיבור המתחיל, לפיכך חרגו ממנהגם וניסו לסמן את הגעיות בדיבור המתחיל, אולם ניסיונם לא צלח (עקב בעיות טכניות כנראה).¹⁶ ליד הדיבור המתחיל 'הַעֲמִים' (שם יד 2) העיר נורצי: 'כן הוא בס"ס [בספרי ספרדים]'. הה"א המתוגה שבדיבור המתחיל היא המידע שמוסר נורצי, וההערה משמשת רק לשם הדגשה. כתחליף לניקוד ולטיעום הדיבור המתחיל נאלצו מדפיסי מ"ש להוסיף כאן מידים 'מאריך בה"א וזקף קטן במ"ס'.

על 'שֶׁבַע-לָךְ' (שם כח 9) העיר נורצי: 'כ"כ בס"ס'. מדפיסי מ"ש חרגו כאן ממנהגם, ניקדו את הדיבור המתחיל וסימנו את הגעיות.

על 'תַּעֲבֹדֶנָּה' (דנ"ב 5) העיר רק: 'כן כתי''. מדפיסי מ"ש ציינו, במילים שלהם, 'הבי"ת רפה'. 1.3 הערה המתייחסת לדיבור המתחיל בלשון 'כן [...] ומפרטת את הנוסח. יש שנורצי נוקט את דרך ההצגה דלעיל, היינו לשון 'כן [...] המתייחסת לנוסח שבדיבור המתחיל, אך נוסף על כך מסב את תשומת הלב של המעיין לפרט העיקרי בנוסח שהוצג. אמנם הערות אלו יכולות לעמוד בזכות עצמן, בלי צורך לכרוך עמהן את הדיבור המתחיל, אך מפתחתן בלשון 'כן' ומדרכיו של נורצי שהוצגו לעיל נראה שגם כאן הדיבור המתחיל הוא חלק מהצגת הנוסח שברר נורצי, ולא העתקה ניטרלית שאליה התייחס בגוף ההערה.

על 'שֶׁלַח-נָא' (שמ"ד 13) העיר כך: 'בגעיא השי"ן ובמאריך בלמ"ד, כן כתו' בספרי' מדוייקי' כ"י'. על הנוסח שקבע בדיבור המתחיל הוא מציין 'כן כתוב [...] ומבהיר בהערה למה יש לשים לב.

על 'וַיֵּאֱמֶנָה' (שם יד 31) העיר נורצי: 'כן צ"ל המאריך בוי"ו'. המילים 'המאריך בוי"ו' נועדו להבהיר את הראוי לתשומת לב בדיבור המתחיל שהוצג.

בהתייחסו ל'תִּשְׁתָּה-מִיָּם' (דב' יא 11) העיר: 'כ"כ בספרי' כ"י מדוייקי' ובדפוס' רבים בלא מאריך במלת תשתה'. הדיבור המתחיל ללא המאריך הוא המשמש בסיס ללשון 'כן כתוב' שבהערה. בדפוס מ"ש, שבהם אין מצוינות געיות בדיבור המתחיל, ההערה שכאן היא דו-משמעית, שהרי הווי"ו שב'ובדפוסים' עשויה להתפרש כווי"ו החיבור או כווי"ו הניגוד. נמצא שהבהרת דרכי ההצגה של נורצי, שלפיהן יש קשר הדוק בין ההערה לבין הדיבור המתחיל המנוקד והמטועם, פותרת גם את הדו-משמעות, וברור שווי"ו זו היא וי"ו חיבור.

על 'כִּי־תִשְׁמַע' (שם יג 13) העיר: 'כן הוא בס"ס במאריך ובמקף'. את המאריך ואת המקף הציג נורצי בדיבור המתחיל, ולכן נקט לשון 'כן הוא'.

1.4 הדיבור המתחיל מותאם להערה. יש מקומות שבהם ניכר בעליל שמעשהו של נורצי בסימון סימני הניקוד או הטעמים בדיבור המתחיל או בויתורו עליהם נעשה מתוך זיקה אל הפסיקה הכלולה בהערה:

על 'ונפל שמה שור' (שמ"כא 33) העיר נורצי: 'שי"ן שור דגושה בס"ס'. והנה בדיבור המתחיל

המופיע בראשה של ההערה יש רק סימן אחד של ניקוד: דגש בשי"ן של 'שור'. דרכו של נורצי היא להמעיט ביותר בסימון דגשים בתיבות המנוקדות, אף כשהן משמשות כדיבורים מתחילים. ברור שמתכונתו של הדיבור המתחיל נקבעה כאן בכוונת מכוון, כשכלול בו הפרט המיוחד שעליו מעמידנו נורצי בהערות, דגש השי"ן. מצב דומה לזה נמצא ב'קומו צאו' (בר' יט 14), בעניין דגש הצד"י; ב'הקדש' (שמ' ל 13), בעניין דגש הקו"ף; ב'החטאת' (וי' ד 33), בעניין דגש הטי"ת. נורצי העיר על 'עצמם' (דב' ד 38) הערה קצרה: 'המ'ם רפה'. והנה סימן כאן בדיבור המתחיל קו ריפוי במ"ם, ואין הוא נוהג לסמן קווי ריפוי אלא לעתים רחוקות. גם כאן הדיבור המתחיל נכתב מתוך התאמה לפסיקה שהמחבר מציג לפנינו בהערותו.

1.5 שונות. יש מקומות שבהם קשה לדעת את עמדת נורצי, אלא אם כן נתפסת ההערה כממשיכתו של נוסח מבורר המיוצג בדיבור המתחיל. הנה דוגמאות:
על 'לְעֶלְם וְעַד' (שמ' טו 18) העיר: 'הוא'ו פתוחה לרש"י וא"ע [ואבן עזרא], וכן ראיתי בדפוס ישן. אם רואים בדיבור המתחיל העתקה שהעתיק נורצי, והוא עומד בפני עצמו, קשה להבין מן ההערה מהי הפסיקה. האם סבור גם נורצי, כרש"י, כראב"ע וכדפוס ישן, שהווי"ו פתוחה,¹⁷ או שהוא סבור, כמקורות אחרים, שכלל לא מצא נכון להזכירם, שהנוסח הוא בוי"ו קמוצה? אם הדיבור המתחיל הוא חלק מפסיקתו של נורצי, ההערה מתפרשת יפה. לפי דרך זו נורצי הציג בדיבור המתחיל את נוסחו המבורר, כנראה על פי מקורות מוסמכים, וי"ו קמוצה, והעיר שיש החולקים על נוסח זה: רש"י, ראב"ע ודפוס ישן. מי שאינו מפרש כך את דרכו של נורצי כאן, צריך לומר שלפי מ"ש נוסח 'ועד' הוא בפתח או לומר שנורצי לא הכריע. שתי האפשרויות האלה קשה להעלותן על הדעת.

בהתייחסו ל'שְׁנָאִי בְּצַע' (שמ' יח 21) העיר נורצי: 'בס"א [בספר אחד] כ"י שְׁנָאִי-בְּצַע'. קשה לסבור שנורצי הציג כאן נוסח במונח ונוסח בגעיה ולא נקט עמדה. נראה יותר שיש להתייחס אל ההערה ואל הדיבור המתחיל כאל יחידה אחת, כמו בקטגוריות שהצגנו עד כאן. היינו נורצי מסר בדיבור המתחיל שנוסחו במונח, והוסיף בהערותו שיש כ"י שבו השי"ן בגעיה. ודרך אגב, באזילה סבר שנורצי הציג כאן שתי דעות (במונח או בגעיה) ולא הכריע ביניהן, אך חש שאם ינהג כאן

17 נוסחיהם של ראב"ע ושל רש"י צורכים עיון. ראב"ע, בפירושו הארוך, כתב על אתר: 'ועבור זה נפתח ועד', וכוונתו היא לניקוד הווי"ו בקמץ. דבר זה ברור הוא בראב"ע הקצר שם. דיון מפורט במינוחו של ראב"ע הקשור לענייננו ראה: L. Pijls, *Die grammatikalische Terminologie des Abraham Ibn Ezra*, Basel 1950, pp. 115–116. נורצי הבין את המונח 'נפתח' לפי הפירוש השכיח, וממילא ייחס לראב"ע קביעה שלא קבע. ובאשר לנוסח רש"י, מדברי רש"י על אתר נראה שסבר שהווי"ו של 'ועד' מנוקדת בפתח. יש חכמים (ראה למשל: שבת' בס, שפתי חכמים, ורשה תרכ"ב, על אתר) שסברו כי באמרו 'פתוחה' התכוון רש"י לסגול העי"ן ולא לפתח הווי"ו, שהרי בלשוננו של רש"י המונח 'פתח' עשוי לציין גם את הסגול (ראה: א' בקראט, ספר זכרון, פתח תקוה תשל"ח, עמ' רלז). דיון מפורט בעניין זה ראה בפירוש שד"ל על חמשה חומשי תורה, תל אביב תשכ"ו, עמ' 292. אפשר שהחכמים ראו את דברי רש"י כמכוונים דווקא אל העי"ן, משום שלא העלו על דעתם אפשרות שלנגד עיני רש"י עמד נוסח משונה שכזה, בוי"ו פתוחה (גינצבורג למשל אינו מזכיר נוסח כזה, ראה: גינצבורג [לעיל הערה 11]). עתה, לאור העובדה שבמהדורת יעקב בן חיים, ונציה רפ"ד-רפ"ו, הווי"ו מנוקדת בפתח, ובמיוחד לאור עדותו של נורצי, המוסרת שבדפוס ישן מצא את הנוסח 'ועד', מתחזקת האפשרות שנוסחו של רש"י אכן היה בוי"ו פתוחה.

כמנהגו ויציג את הדיבור המתחיל ללא טעמים, יובן מן ההערה שנורצי קבע שהנוסח הוא בגעיה, והרי לא כך הם פני הדברים, ולכן חרג מן המנהג וסימן מונח בדיבור המתחיל.¹⁸ ההערה שהעיר נורצי על 'מֵאֲחֶרֶי' (במ' לב טו), 'האל"ף בלא גלגל',¹⁹ קרובה היא במתכונתה לקטגוריה 3 דלעיל, אלא ששם ההערה פותחת ב'כן', וכאן מובאת ההערה ללא מילת הקישור אל הדיבור המתחיל. נראה אפוא שנורצי מסר בדיבור המתחיל את נוסחו ואחר כך גם מסרו בהערתו במילים מפורשות.

2. התאם בין ההכרע שבהערה ובין הדיבור המתחיל
במקומות רבים נורצי מציג בהערותיו יותר מנוסח אחד, ומלשון ההערה או משיטתו של נורצי בעניין הגדון מתברר לאיזה נוסח הוא נוטה. כמעט בכל המקומות הללו נוסח זה שווה לנוסח המוצג בדיבור המתחיל.²⁰ קשה לראות בזה מקרה. ההשלמה הזו בין ההערה לבין הדיבור המתחיל מצטרפת לדרכו של נורצי שתוארה לעיל, ושעל פיה הדיבור המתחיל הוא הצגת נוסח מבורר, ולא העתקה שיטתית ממקור כלשהו. הנה דוגמאות לעניין זה:²¹
דָּשָׁא / דָּשָׁא (בר' א 11); וַיָּבֵא קֵין / וַיָּבֵא קֵין (שם ד 3); מִנְשָׂא / מִנְשָׂא (שם 13); הַאֲזִנָּה (שם 23); מַעֲיִנָּה / מַעֲיִנָּה (שם ז 11); נָח / נָח (שם ח 13); וַיֵּצֵא / וַיֵּצֵא (שם 18); וַיֵּרָח / וַיֵּרָח (שם 21); וַיְהִי / וַיְהִי (שם ט 29); וַאֲבֹרְכָה / וַאֲבֹרְכָה (שם יב 3); בְּהִרְרִים / בְּהִרְרִים (שם יד 6); הָרָה / הָרָה (שם 10); וַאֲתָנָה / וַאֲתָנָה (שם לא 6); בְּמִקְלִי / בְּמִקְלִי (שם לב 11); וַחֲמֹשׁ / וַחֲמֹשׁ (שם לח 1); כְּתָנָה / כְּתָנָה (וי' ח 13); בְּכָתְנָתָם / בְּכָתְנָתָם (שם י 5); רַבָּבוֹת / רַבָּבוֹת (במ' י 36); מַה־פָּעַל / מַה־פָּעַל (שם כג 23); בְּשׁוֹר־וּבְחָמֹר / בְּשׁוֹר־וּבְחָמֹר (דב' כב 10); וּבִרְכָּךְ / וּבִרְכָּךְ (שם כד 13); תַּחְבֵּל / תַּחְבֵּל (שם 17); וְהִחִיק־לָהּ / וְהִחִיק־לָהּ / וְהִחִיק־לָהּ (יח' מג 17).

3. היחס בין נוסח 'מקצת ספרים' שבהערה ובין הדיבור המתחיל
בהרבה מקומות נורצי קובע שנוסחם של 'מקצת ספרים' הוא הנוסח הנכון. הנה דוגמאות לכך:
על 'נערמומים' (שם' טו 8) כתב נורצי: 'במקצת ספרי' במקף, ונכון הוא אצלי. הקביעה תואמת את הנוסח שהעמיד כדיבור מתחיל.
כך גם באשר ל'סככים' (שם כה 20). הוא העיר שם: 'הכ"ף בשוא לפי דרכנו', והעמיד דיבור מתחיל בשווא.
על 'מחלליה' (שם לא 14) ציין: 'הלמ"ד בשוא בקצת ספרים, כמנהגנו', וכך עשה בדיבור המתחיל.

18 השווה לעיל הערה 14.
19 מדפיסי מ"ש טעו כאן טעות קשה וכתבו 'האל"ף בגלגל'. הטעות הזו של המדפיסים הכשילה את קורן בנוסח הפנים ואת ברדיאר ברשימות 'הנוסח ומקורותיו' ב'דעת מקרא'.
20 המקומות הבודדים שבהם אין התאמה יידונו להלן בסעיף 6.
21 הנוסח שנבחר בידי נורצי בהערותיו, והוא גם נוסח הדיבור המתחיל, מובא כאן באות גדולה, והנוסח האחר הנזכר בהערותיו – באות קטנה יותר.

על 'רבבות' (במ' י 36) כתב שבמקצתם של ספרים הבי"ת בשווא (ולא בחטף), ובהערה לא הביא את הכרעתו, אלא ציין: 'וכבר כתבתי בריש פ' לך לך שזהו מחלוקת בין הספרי'. בפרשת 'לך לך', בר' יב 3 ('ואברהם מברכך'), קבע נורצי על 'רבבות' ודומותיה: 'ואני בתומי אלך בדרך הספרי' שהם כולם בשווא לבד'. מכאן שנוסחו ב'רבבות' הוא בשווא, כ'מקצת ספרים'. זהו הנוסח שהעמיד כדיבור מתחיל.

בדומה לכך כתב על נוסחה של התיבה 'וברכך' (דב' כד 13): 'הרי"ש בשווא לבדו במקצת ספרי' ומקצתם בחטף פתח, וזה תלוי במנהג ספרי' כמ"ש בריש פ' לך לך'. נוסח הדיבור המתחיל הוא בשווא ברי"ש.

דוגמאות אלו מלמדות שבלשונו של נורצי הצירוף 'מקצת ספרים' אין פירושו: מיעוט של הספרים, אלא: חלק מן הספרים. הווי אומר: הצירוף 'מקצת ספרים' הוא צירוף ניטרלי, שאינו רומז בהכרח על נוסח דחוי.²²

אפשר אפוא לקבוע כך: בחלק מהמקומות שבהם העיר 'במקצת ספרים' [...] נוסחם של אותם 'מקצת ספרים' הוא הנוסח שאימץ נורצי, ובחלק אחר של המקומות נוסחו שלו (שהוצג בדיבור המתחיל) שונה משל 'מקצת ספרים'. מבדיקת כל המקומות הללו עולה שברוב המקרים נוסחו הוא נוסחם של 'מקצת ספרים', ורק במיעוט המקרים נוסחו שונה משל 'מקצת ספרים'. לפי זה רוב המקרים שבהם הביא בהערותיו רק את 'מקצת ספרים', יש לפרשם כאילו קבע בהם: 'כך [כנוסחי שבדיבור המתחיל] הוא המצב בחלק מן הספרים'; ובמיעוטם של המקרים הללו תתפרש הערתו כאילו קבע בהם: 'נוסחי הוא כדיבור המתחיל', אבל בחלק מן הספרים [...].

הנה דוגמאות נוספות למקומות של נוסח שהוא כ'מקצת ספרים': בר' יג 18 ('ואהל'); שם לד 21 ('נקה לנו'); במ' יח 11 ('לכל תנופת'); שם לא 32 ('בוזו'); דב' א 44 ('זיכתו'); שם ז 24 ('השמדך'); שם ח 3 ('זיאכלך'); שם טז 16 ('להיטבך'); שם יא 24 ('גבלכם'); שם כז 19 ('מטה'); יח' מב 14 ('קרבו'); שם מח 1 ('והיו לו').

דוגמאות לנוסח השונה מ'מקצת ספרים': בר' מא 45 ('צפנת'); וי' ב 13 ('קרבנך'); במ' ג 27 ('העמרמי'); שם לב 28 ('נון'); דב' יא 7 ('את'); איכה ד 13 ('מחטאת').

4. היחס בין הערה שאין בה הכרע ובין הדיבור המתחיל

יש מקומות שבהם הערתו של נורצי מעמידה לפנינו תיקון, היינו הוא מוסר עדות לנוסח אחד ועדות אחרת לנוסח שונה (ויש שעדותו היא לשלושה ואף לארבעה נוסחים שונים), ואינו מוסיף על כך דבר. מאחר שמ"ש נועד לשמש חיבור הוריה לנוסח הנכון, קשה להעלות על הדעת את האפשרות שבמקומות אלו נורצי לא הכריע. אילו קיבלנו דעה זו, היה עלינו לומר שבמקומות רבים הסתפק נורצי בהצגת נתונים והותיר את ההכרעה בידי המעיין. אדרבה, לכל אורך חיבורו מתקבל הרושם שניסה בכל מאודו להציג לפני המעיין הלכה פסוקה. יתר על כן, נורצי הודיענו

22 רק לעיתים רחוקות משמש 'מקצת' במשמע של מיעוט, כגון שמ"ב כא 18 ('זיה אחרי כן ותהי עוד המלחמה בגוב'); שם כג 27 ('הענתת').

במפורש שבהעלותו את דבריו על הכתב התכוון שישימשו את המדפוס להכנת מהדורה מיוחדת למקרא כולו.²³

נראה אפוא שבאותם מקומות שבהם הציג נורצי אפשרויות שקולות (בדרך כלל שתי אפשרויות) העמיד בראש, כדיבור מתחיל, את האפשרות הנראית לו כראויה לשמש במהדורתו. למשל במל"א ו 36 ('כָּרַתָּה') כתב רק זאת: 'פליגי בה סיפרי אם חס' הוא או מל', ולא יסף. אין לומר על מקום זה שהוא נותר ללא הכרע. נורצי קבע כאן את נוסחו, כְּרַתָּה, וכתב על נוסח זה שהוא נתון במחלוקת באשר להיותו מלא או חסר.

תיקו כעין זה נמצא למשל במקומות אלו: בר' ח 13 ('יהי באחת'); שם כא 15 ('ויכלו המים מן החמת'); שם 33 ('ויטע אשל'); שם ל 38 ('בשקות'); שם לח 23 ('תקח לה'); שם מו 13 ('ופוה'); שם יב 11 ('זכנה'); שם כב 22 ('תענה'); שם כג 31 ('גבלך'); שם לו 10 ('חבר'); וי' ד 12 ('אל שפך'); שם ה 12 ('בתשומת יד'); שם כה 52 ('ואם מעט'); במ' יג 8 ('נון'); שם כו 23 ('לפוה'); שם לד 28 ('פדהאל'); דב' יב 11 ('אשר תדרו'); שם כח 43 ('מעלה מעלה'); שם לא 21 ('אשר נשבעתי'); שם לג 21 ('ויתא'); יח' טז 4 ('חתלת'); שם יז 10 ('הלא כגעת').

5. מחיקות של דיבורים מתחילים ושל הערות

דרכו של נורצי במחיקות שהכניס בכתבי ידו מחזקת את הקביעה שהדיבור המתחיל הוא ההכרע. א. ביר' נב 20 ('הים אחד') הציג נורצי את הדיבור המתחיל 'הים האֶחָד', ואליו הסמיך הערה בת שורה וחצי המציגה נוסח שלפיו 'האחד' כתיב ו'אחד' קרי (כנוסח שהציג בדיבור המתחיל), ונוסח נוסף, 'אחד' ואין כתיב וקרי. בתחילה הכריע שהה"א של 'האחד' היא כתיב ולא קרי. לימים חזר בו כנראה ובה להכניס שינוי בדבריו. הוא העביר קו מחיקה על הערתו הראשונה, ובשוליה בגיליון כתב במפורש בהערות המתוקנת שהכרעו הוא שהכתיב והקרי 'אחד' הם (אין ה"א ב'אחד'). והנה הערתו החדשה פותחת בדיבור המתחיל 'הים אֶחָד', והוא שונה מן הדיבור המתחיל שבראש ההערה המוקדמת.

ב. בתה' מו 9 ('מפעלות אלקים') התחבט נורצי אם הנוסח הוא ה"א או 'אלקים', וכתב על כך הערה בת שבע שורות, ובה קבע שהנוסח הוא ה', ולפיכך הציב את הדיבור המתחיל 'מפעלות ה''. לימים כתב בשולי הערתו בתהלים כך: 'הגה' זו כתובה יותר ארוכה בסוף זה הספר אחר כללי הקמץ חטוף, ואותה צריך לכתוב ולא זאת'. הערתו המתוקנת היא ארוכה ביותר (ראה מהדורתנו), ובה הקביעה שהנוסח הוא 'אלקים'. והנה במקומה החדש (אחרי כללי הקמץ החטוף) שינה את הדיבור המתחיל ל'לכו חזו מפעלות אלקים'.

ג. כן הוא גם מקרה של 'מפתג' (דנ' א 5). הדיבור המתחיל שכתב נורצי בתחילה היה 'מפתג' (תיבה אחת), וההערה עליו קצרה: 'חדא מלה'. בשלב מאוחר יותר שינה דעתו, העביר קו מחיקה על ההערה, וכתב תחתיה את ההערה ש'מפתג' הן שתי תיבות. והנה לא רק את ההערה מחק אלא גם את הדיבור המתחיל, ולצדו כתבו אחרת: 'מפתג'. הווי אומר: הדיבור המתחיל וההערה כרוכים יחדיו, כמות זה כן מות זה.

23 ראה: בצר (לעיל הערה 1), עמ' 32–33 והערה 149 שם.

ד. גם מעשהו של נורצי במש' יט 16 ('בוֹנָה') הוא מעין מה שהוצג לעיל. כך היא הערתו שם: 'בהרבה ספרים הזי"ן בסגול -אמנם במסורת נמנה עם ו' זוגין חד כתי' ה' וחד כתי' י' וקמציין'.²⁴ בכ"י ל' ניתן לראות בבידור שתחילה נוקד הדיבור המתחיל בסגול, 'בוֹנָה', ולאחר מכן הועבר קו מחיקה על נקודת הסגול התחתונה, ושתי נקודות הסגול הנותרות עובו, כדי להבליטן כצירי. מעשה זה מלמד שתחילה סבר נורצי שהנוסח הראוי הוא בסגול, ניקד כך בדיבור המתחיל, וציין זאת בהערותו (המשפט הראשון). בעקבות הערת המסורה שמצא ('קמציין' = צירי), שינה דעתו, הוסיף משפט להערות, והתאים לזה את הניקוד בדיבור המתחיל.

ה. ביח' יא 19 ('ורוח חדש אתן בקרבם') כותב נורצי כך: 'בספרי' רבי' כתוב בְּקֶרֶבְכֶם, וכן כתבתי בהעתקי בתחלה'. אכן מצאתי בכ"י ל' שתחילה הציג נורצי כדיבור מתחיל את 'אתן בְּקֶרֶבְכֶם', וכתב הערה קצרה: 'כן כתיב, לא בקרבם'.²⁵ בשלב מאוחר יותר העביר קו מחיקה על ההערה ועל הדיבור המתחיל, וכתב אותם אחרת, כפי שהם מוצגים עתה. נמצא אפוא שדברי נורצי 'וכן כתבתי בהעתקי בתחלה' הם עדותו שלו עצמו על דרכו, שלפיה הדיבור המתחיל הוא ההכרע.

ו. זאת ועוד זאת, במקום ששינה את הערתו אך לא שינה את מסקנתו הותיר נורצי את הדיבור המתחיל על עמדו, כגון יש' לח 3 ('ויאמר אנה').²⁶

6. סתירה (אמתית או מדומה) בין ההכרע שבהערה ובין הדיבור המתחיל המקומות שבהם אין התאמה בין הנוסח המופיע בדיבור המתחיל ובין הנוסח הנקבע בהערת נורצי הם ספורים. המקרים הללו, המוצגים להלן, אפילו בהם, לפחות בחלק מהם, קיימת התאמה, אלא שהיא מתגלה רק אם הופכים בדברים. חשוב לחזור ולהזכיר שנורצי לא הקפיד לסמן בדיבור המתחיל את כל שיש לסמן בו, ובעיקר לא הקפיד בעניין הנקודות שבתוך האותיות (אם דגשים אם סימני תנועות). למשל בבר' יא 5 ('בני האדם') כתב בהערותו 'דגש בב"ת', אך לא הקפיד לסמנו בדיבור המתחיל המנוקד. מקומות כאלה אין לדונם כמקרים של אי התאמה בין ההערה לדיבור המתחיל. בכל המקומות שלהלן יובאו דברי מ"ש הנוגעים לשאלה הנדונה.

א. בר' כח 9: מַחֲלֵת – בנ' ספרדי' מדוייק' ובדפו' קדמון המ"ם בקמץ וכ"כ א"ת. והחי"ת בשוא ופתח בכל הספרי, והמדפיס כתבו בשוא לבדו, וכבר השיג עליו בעל א"ת. בדיבור המתחיל המ"ם בפתח, ובהערה, שנטל מ'אור תורה' (א"ת),²⁷ נראה שנורצי מסר שהמ"ם בקמץ. ב. שם מא 27: 'ושבע הפרות הרקות וְהָרְעוּת – בהעתק הללי והרעת, א' חס' בלישנ', ירוש' והרעות מל', עכ"ל [עד כאן לשונו]. ובכל הספרי' חס'. וכן במסורת, והרעות ג', ב' מלא' וא'

24 דברים שנוספו בכתבי היד של מ"ש בין השיטין, בגיליון או בעמוד השמאלי הובאו כאן בסוגריים מצולעים.

25 מפאת כתם גדול על חלק ניכר של הדף, לכל אורכו של כתב היד (ראה: בצר [שם], עמ' 16), אי אפשר לראות את ההערה הזו על גבי תצלום כתב היד במכון לתצלומי כתבי היד העבריים בירושלים, אלא על גבי כתב היד המקורי בספרייה הבריטית בלונדון.

26 אך ראה להלן, סעיף 6ד, 'לשבאים' (יואל ד 8), מקרה שמפאת שכחה אף ששינה בו נורצי את מסקנתו לא שינה בהתאם לכך את דבורו המתחיל.

27 מנחם די לונגאנו, 'אור תורה', שתי ידות, ירושלים תש"ל (ונציה שע"ח).

חס', ותאכלנה הפרות הרקות והרעות, ושבע הפרות הרקות והרעות, והרעות רעות מאד (ירמיה כ"ד), מצייעה חס'. אחר כך בא לידי לשון הרמ"ה מסכים למה שכתבתי, וול"ש [וזה לשונו], כל רעות באורייתא מלא בר מן ב' חסרי', וסי' הרקות והרעות בתראה, לא תהיה אחרי רבים לרעות, ושאר אורייתא מלאים'. בדיבור המתחיל 'והרעות' מלא וי", אך בהערה נקבע חסר וי".

ג. שם מז 30: 'אנכי אעשה' – בספרי ספרד הישנים מצאתי העי"ן בשוא לבדו, ובמקצ' גליוניהם כתוב עליו יפה נקוד בשוא. וכ"כ בעל א"ת'. בדיבור המתחיל העי"ן בחטף סגול, אך בהערה, שלקח מא"ת, קבע כנראה בשוא.

ד. שם' כח 18: 'ויהלם' – בס"ס היו"ד בקמץ'; שם' לט 11: 'ויהלם' – בס"ס היו"ד בקמץ'. בשתי ההיקריות יו"ד 'ויהלם' בפתח בדיבור המתחיל, וההערות לקוחות מא"ת. הסתירה בין הניקוד בדיבור המתחיל (פתח) לבין העולה מן ההערה (קמץ) מתיישבת באחד משני אופנים: אפשר שנוסח מ"ש הוא בפתח (כבדיבור המתחיל), ושמשום מה מצא נורצי לנכון לחלוק כאן על ספרים ספרדים; ואפשר שנוסחו הוא בקמץ (כמשתמע מן ההערה), וששגה בדיבור המתחיל.

האפשרות הראשונה נראית יותר, מאחר שקשה לסבור ששגה פעמיים אותה שגיאה עצמה. ה. שם' כח 20: 'וישפה' – במקצת ס"ס הפ"א בצירי, כמ"ש [כמו שכתבתי] ביחזקאל כ"ח, וכן ראיתי בדפוס ישן, וכ"כ בעל א"ת'. גם ביח' כח 13 ניקד נורצי בדיבור המתחיל בסגול, ובהערות שם ציין שבספרים אחרים בצירי. העובדה שניקד בסגול בשני המקומות כמעט אינה מאפשרת לתלות ניקוד זה בפליטת קולמוס על 'וישפה' בתורה כתב בעל א"ת 'בס"ס הפ"א בצירי', אך נורצי צמצם זאת ל'במקצת ס"ס'. אפשר שבצמצום זה רומז נורצי שאינו סובר אלא כחלקם האחר של ספרים ספרדים, בסגול. גם דרך ההצגה ביחזקאל רומזת כן, שהנה שם לא ייחס את הצירי לספרים ספרדים, אף לא למקצתם, אלא לס"א (ספרים אחרים? ספר אחד?).

ו. שם' כט 43: 'ונקדש' – במקצת ס"ס הדלי"ת בקמץ, ומסור עליו ל' קמץ. וכן ראיתי בדפוס ישן'.

בדיבור המתחיל דל"ת בפתח, וההערה הועתקה מילה במילה מא"ת. בהערות נורצי מציג מחלוקת הספרים הספרדים, אך הדיבור המתחיל מלמד שנוסחו הוא 'ונקדש'.

ז. שם' לד 33: 'ויכל משה מדבר' – בס"ס ויכל בגלגל, משה בוקף קטן, מדבר בטפחא'. בדיבור המתחיל מירכא, טפחא ומונה, אך בהערה, שנלקחה מא"ת, העיר נורצי שבספרי ספרדים הטעמים הם מונה, זקף קטן וטפחא. במספר מקומות נורצי אינו נוהג לפי ספרים ספרדים, כגון שם כג 31 (גבלך'), ואפשר אפוא שגם כאן נוסחו של נורצי שונה משלהם.²⁸

28 גם בשם' יב 11 (ו'ככה') למשל נראה שלא נקט את דרכם של ספרי ספרד. בהערות הארוכה שם נורצי מצטט מדבריהם של רד"ק, ר' משה פרוינצלו ור'ב פעלים' (הוא ספר דקדוק שחיבר יוסף זרקא. הספר אבד כנראה, ראה עליו: H. Hirschfeld, *Literary History of Hebrew Grammarians and Lexicographers, Accompanied by Unpublished texts*, London 1926, p. 101), ומותר תיקון. מן המשפט האחרון שבהערות נורצי משתמע שהכרעו בשאלת סימון הורקא במילה מלעילית נמצא בבר' לא 52 (ואם אתה'). מדבריו בבראשית עולה שספרי ספרד מסמנים תלישא אחת בלבד, אך זרקא (ופשטא) הם נוהגים לסמן פעמיים. סימונה הכפול של הורקא בספרי ספרד מובא גם בדבריו באס' ד 14 ('תחרישי') ובדה"ב יט 2 ('בן חנני'). אך נראה שדרכו של נורצי בעניין זה אינה כדרכם של ספרי ספרד. בתשע תיבות עסק בשאלה זו בחיבורו: 'כ"י שמעת' (בר' ג 17), 'טרם' (שם יט 4), 'טרם' (שם כד

ח. הקהתי / הקהתיים. עמדתו של נורצי בעניין ניקוד הקו"ף בתיבות הקהתי/הקהתיים (בשווא או בחטף קמץ) מסובכת. נביא כאן את דיבורו המתחיל²⁹ ואת הערתו בתריסר המקומות שבהם עסק בשאלה הנדונה: במ' ג 27: 'הקהתי' – בס"ס הקו"ף בשוא לבדו, וכן כולם; שם ד 37: 'הקהתי' – בס"ס הקו"ף בשוא לבד, וכן כולם; שם י 21: 'הקהתיים' – ברוב ס"ס הקו"ף בשוא לבדו. ועיין מ"ש בד"ה ב' סי' כ'; שם כו 57: 'הקהתי' – במקצת ספרי' הקו"ף בשוא לבדו; יהו' כא 4: 'הקהתי' – הקו"ף בשוא ברוב הספרים; שם 10: 'הקהתי' – במקצ' ספרי' הקו"ף בחטף קמץ; דה"א ו 18: 'הקהתי' – במקצ' ספרי' הקו"ף בחט' קמ', 'ומקצתן בשוא לבדו'; שם ט 32: 'הקהתי' – בחט' קמ' בקו"ף; דה"ב כ 19: 'הקהתיים' – ג' בקריאה [...], וברוב ס"ס כולם הקו"ף בשוא לבדו; שם כט 12: 'הקהתי' – הקו"ף בשוא לבדו בס"ס; שם לד 12: 'הקהתיים' – הקו"ף בשוא לבדו, כמ"ש לעיל סי' כ'. מבדיקת כתבי יד ודפוסים רבים של המקרא עולה שאין בהם אף אחד התואם במלואו את ניקוד הקהתי/הקהתיים שבדיבורים המתחילים במ"ש.

גם אם מתעלמים מן הדיבורים המתחילים, ומנסים לקבוע את נוסחו של נורצי רק לפי הערותיו על הקהתי / הקהתיים, אין מוצאים אצלו שיטה בניקודן של תיבות אלו, שהרי מצד אחד קבע בבמ' ד שבספרי ספרדים הקו"ף בשוא לבד בכל היקרויותיה של התיבה, ומצד אחר העיר בדה"א ט 'בחט' קמ' בקו"ף. מאחר שמ"ש הוא חיבור שנועד לקבוע את הנוסח, קשה להעלות על הדעת את האפשרות שבעניין ניקודה של 'הקהתי' לא הכריע (כפי שעולה למשל משתי הערותיו בדה"א ו).³⁰ לכן נראה שבעניין הקהתי/הקהתיים לא קבע נורצי נוסח אחיד לכל ההיקרויות, אלא התייחס אל כל היקרות בפני עצמה, ונוסחה מוצג בדיבור המתחיל. לפי זה יש מקומות שבהם חלק על בעל א"ת ועל ספרי ספרד.³¹ קביעתנו זו, הנראית מרחיקת לכת, היא הכרחית אם מתבוננים במה שעשה נורצי בבמ' כו למשל: בעל א"ת קבע שם בפסקנות 'הקו"ף בשוא לבד', אך נורצי העיר שרק 'במקצת ספרי'³² הקו"ף בשוא, ולא הזכיר כלל את בעל א"ת, ובדיבור המתחיל ניקד בחטף.

אם אכן כך הוא הדבר, והדיבור המתחיל הוא הנוסח אשר בחר בו נורצי, ניתן למצוא עקביות מה בדרכו: 'הקהתיים' בשלוש היקרויותיה – בשווא; 'הקהתי' בשתי היקרויותיה ביהושע – בשווא; 'הקהתי' בכל היקרויותיה האחרות (למעט זו שבדה"ב כט) – בחטף.³³ ט. במ' יא 11: 'הַרְעֵתָ' – בספרי הדפוס וגם בספרי' אשכנזי' כ"י בשני פשטין, ובספרי' כ"י

15), 'בארץ' (שם מז 4), 'זככה' (שם יב 11), 'אבינו' (במ' כו 3), 'ובאו' (יר' לא 11), 'תחרישי' (אס' ד 14), 'בן-חנני' (דה"ב יט 2). ורק בשתיים מהן ציין סימן זרקא כפולה: 'זככה', 'תחרישי'. שיטתו של נורצי היא אפוא סימן זרקא אחת, ורק בשני מקומות שבהם היו לפניו כנראה עדויות מוצקות ביותר לסימן כפול, חרג מנהוגו.

29 בדיבורים המתחילים שהובאו כאן נוקדה רק הקו"ף, אף שנורצי ניקד אותיות נוספות.
30 ראה למשל את התיקו שהעמיד ברויאר ב'דעת מקרא' בהתייחסו לנוסח מ"ש בדה"א ו 18, ואת ספקותיו בהתייחסו לנוסח זה בבמ' ג 27; כו 57; דה"א ו 39.

31 ראה לעיל הערה 28.

32 ואין זה משנה אם הצירוף 'במקצת ספרים' משמעותו חלק מן הספרים או מיעוטם של ספרים. ראה דברינו על כך לעיל סעיף 3.

33 אפשר שנטיותיו לנוסח שבחטף נובעת מן המציאות שנגלתה לעיניו בחלק גדול (רוב?) של כתבי היד.

ספרדי' בפשט א' לבד. וכן א"ת כתב בפשיטות בפשט האחרון לבד, עכ"ל. וזה לפי דרכם של ס"ס שאין עושין שני פשטין רק כשיש אות א' ביניהם או יותר, ומכל מקום המלה מלעיל כמשפטה'. בדיבור המתחיל סימון כפול של פשטא, ומדברי נורצי משמע מכללא שנטה לסימון של פשטא אחת.³⁴

י. דב' ט 23: 'בְּרִנָּה' – אין בנו"ן פשט בס"ס'. בדיבור המתחיל סימון כפול של פשטא, ומהערתו של נורצי משמע שיש לסמן רק פשטא אחת.³⁵

יא. יח' כג 5: 'וְתַעֲגֹב' – <בס"א כ"י וְתַעֲגֹב בסגול התי"ו, וכן כתוב> במקרא גדול' ס"א וְתַעֲגֹב ובס"א כ"י נכתב עליו למדנחאי וְתַעֲגֹב'. בהערתו הביא נורצי עדים רק ל'וְתַעֲגֹב', אך בדיבור המתחיל ניקד 'וְתַעֲגֹב'. נורצי ציין שאחד העדים לסגול הוא נוסח מדנחאי, והרי ידוע שנורצי אינו נוקט את דרכם. נראה אפוא שנקט פתח, כבדיבור המתחיל, והוסיף בהערתו שיש עדים גם לניקוד בסגול, ובהם מדנחאי, ונורצי אינו גורס כמותם.

יב. שם כו 15: 'בְּהָרָה' – יש ספרי' שהבי"ת בצירי, וכן כתב רד"ק בפי' ובשרשים שהוא כמו בְּעֵטָף עולל ויונק, ומשפּטם בְּהָרָה <בהעטף, ובנפול ה"א הבנין הוטלה תנועתה על ב"ת השמוש>, ועיין נימוק א"א [אלהיו אשכנזי] בשרשי' שרש הרג'. מן ההערה עולה כאילו נוסח מ"ש הוא 'בְּהָרָה', אך הרואה את דברי רד"ק ב'שורשים', שציטט כאן נורצי, מבין שנוסח רד"ק מ"ש הוא בסגול, אלא שרד"ק העיר עליו שמשפטו (היינו לפי הכלל הדקדוקי) היה צריך להיות בצירי.³⁶ הנוסח בסגול תואם אפוא את שהוצג בדיבור המתחיל.

יג. שם לד 2: 'הוּא רָעִי יִשְׂרָאֵל' – בס"ס יש גלגל במלת הוּ, ושופר הפוך במלת רָעִי וכן בדפוס' ישני'. לפי גינצבורג יש ארבעה נוסחים בטיעום שלוש התיבות הללו.³⁷ נוסח נורצי, העולה מן הדיבור המתחיל (מהפך, פשטא, פשטא), מתאים לנוסח הרביעי שמציג גינצבורג (על פי דפוס אחד). לעומת זאת הנוסח המשתקף מהערתו של נורצי (מונח, מהפך, פשטא) מתאים לנוסח הראשון המוצג בידי גינצבורג. נוסח הדיבור המתחיל הוא שגוי בעליל לפי חוקי הפיסוק של הטעמים. גינצבורג לא מצא סמך לנוסח זה אלא במקור אחד בלבד, והוא דפוס (ולא כ"י). נראה אפוא שטיעומו של נורצי בדיבור מתחיל זה בשגגה יסודו.

יד. יואל ד 8: 'וּמִכְרוֹם לְשָׁבָאִים' – במקצ' ספרי' האל"ף בחיר"ק והיו"ד נחה, וזהו דעת רד"ק בפירושו, ובמקצ' ספרי' האל"ף נחה, והיו"ד נעה בחירק, והוא דעת רד"ק עצמו בספר מכלול דף רל"ט. והמכלל יופי תפס עיקר לשון המכלול. <ובמסרה כ"י על פסוק מבין עפאים (תילים ק"ד) מצאתי לשון זה, אלן כתבין אל"ף ולא קריין, שבאים, פתאים, עפאים, צבאים, ע"כ [עד כאן]. והגני מבארם, שבאים, היינו ומכרום לשבאים, פתאים, ר"ל כל פתאים הכתובים באל"ף ויו"ד, כמ"ש במכלול (בדף רל"ט), עפאים, מבין עפאים יתנו קול, צבאים, פסוק הוא בד"ה א' י"ב, וכצבאים על ההרים למהר. זאת אומרת כדעת רד"ק במכלול>'. בדיבור המתחיל 'לְשָׁבָאִים', אך

34 אך ראה למשל את דברי נורצי לרות ד 15 ('אהבתך').

35 ראה הערתנו הקודמת.

36 דוד קמחי, ספר השרשים, ברלין 1847, ערך 'הרג', עמ' קסה; והערת אלהיו 'בחור', שם, עמ' תתנג.

37 גינצבורג (לעיל הערה 11).

מהערתו משמע 'לְשָׁבָאִים' (באל"ף נחה). קווי המחיקה המופיעים בהערה זו ב־ל־ מאפשרים לגלות את הסיבה לסתירה מדומה זו. בתחילה הייתה התאמה בין הדיבור המתחיל להערה (בשניהם 'לְשָׁבָאִים'), וזה היה לשונה: 'במקצ' ספרי' האל"ף בחיר"ק והיו"ד נחה, וזהו דעת רד"ק בפירוש, ובמקצ' ספרי' האל"ף נחה, והיו"ד נעה בחירק, והוא דעת רד"ק עצמו בספר מכלול דף רל"ט. והמכלול יופי תפס עיקר לשון המכלול. ואי איישר חילי אבטליניה, דאי הכי הוה ליה לבעל המסורת למימניה בהדי מלין דנסבי' א' באמצעות תיבותא ולא קריין, ומדלא חשיב ליה התם שמע מינה דאל"ף נעה'. מאוחר יותר מצא נורצי הערת מסורה התומכת בנוסח 'לְשָׁבָאִים' (באל"ף נחה) ושינה את טעמו, ולפיכך העביר קווי מחיקה על המשפט 'ואי איישר [...] דאל"ף נעה', וכתב תחתיו את המשפט 'ובמסרה כ"י [...]', זאת אומרת כדעת רד"ק במכלול'. כשהכניס את השינוי הזה בהערתו שכח להכניס את השינוי המתבקש בדיבור המתחיל. כללו של הדבר: גם כאן הדיבור המתחיל שנכתב בתחילה ('לְשָׁבָאִים') נועד לשמש ייצוג לדברים שנמסרו בהערה, ומששונתה שכח נורצי להתאים אליה את הדיבור המתחיל המתבקש ('לְשָׁבָאִים').³⁸

טו. רות ב 13: 'כאחת שפֹּחֶתֶיךָ – ברוב הספרי' חס' יו"ד'. הדיבור המתחיל מלא יו"ד, ועל פי ההערה אפשר שחסר. קשה לקבוע מהו נוסח מ"ש. ייתכן שנורצי ראה מקור מהימן שנוסחו מלא, ולא הזכיר אותו בהערתו אך הכריע כמותו, ונוסח זה הוא שהוצב כאן כדיבור המתחיל. לפי זה הנוסח מלא היו"ד שבדיבור המתחיל בא להוציא מידי הנוסח שברוב הספרים. גם ייתכן שנוסח מ"ש הוא חסר יו"ד, והכתיב המלא שבדיבור המתחיל הוא פרי טעות.³⁹

טז. איכה א 12: 'זֹא אֵלֵיהֶם – הִלֵּמֶּד זְעִירָא בִּמְקַצַּת סַפְרֵי, וְכֵן הִיא בִּאלֶפֶ"א בֵּית "א מֵאוֹתוֹת קִטְנוֹת בְּרִישׁ מִסְרָה גְדוֹלָה, וְגַם בִּמְסוֹרֶת כ"י'. בהערתו קבע נורצי שהלמ"ד זעירה, ובדיבור המתחיל כתב למ"ד רגילה.

יז. דה"ב יג 13: 'אֵת הַמֶּאֱרָב וְגו' וְהַמֶּאֱרָב מֵאֲחֵרֵיהֶם – בִּס"ס הָאֵל"ף בְּשׂוֹא לְבָדוּ, כִּמ"ש בִּיהוֹשֻׁעַ ח' וְתִלְי' י'. בדיבור המתחיל ניקד נורצי את האל"ף בחטף פתח, ומדבריו נראה כאילו הדיבור המתחיל וההערה אינם מכוונים לנוסח אחד. דברי נורצי ביהו"ח 9 ('זילכו אל המארב') ובתה"י 8 ('במארב'), שאליהם הפנה, מסייעים בהבהרת הנוסח. באותם שני מקומות ניקד בדיבור המתחיל בחטף, והעיר עליהם: (ב)מקצת ס"ס האל"ף בשוא לבדו'. היינו ספרי ספרד חלקם מנקדים שווא וחלק אחר חטף, ונוסחו של נורצי, על פי הצגתו בדיבור המתחיל, בחטף. נראה אפוא שגם כאן (דה"ב) התכוון בכתבו 'בס"ס האל"ף בשוא לבדו' רק לחלק מספרי ספרד, אבל נוסחו שלו הוא כחלק האחר, בחטף.

נראה שבשמונה מתוך 17 הסעיפים שהוצגו כאן הסתירה מדומה, ונוסח מ"ש בהם הוא כבדיבור המתחיל: 'זיהלם', 'זישפה', 'ונקדש', 'זיכל משה מדבר', 'הקהתי/הקהתים', 'זעעגב', 'בהרג', (ו)המארב'. בתשעת הסעיפים הנותרים נוסח הדיבור המתחיל הוא פרי טעות או שגגה

38 על דרכו של נורצי בדיבורים המתחילים במקומות שהעביר בהם קווי מחיקה על הערותיו ראה לעיל סעיף 5.

39 על עדויות שונות לכתיבה של תיבה זו ראה: גינצבורג (לעיל הערה 11) על אתר; וברשימת 'הנוסח ומקורותיו' שהביא בריאר בראש כרך חמש מגילות בסדרת 'דעת מקרא'.

או חוסר הקפדה. הטעות והשגגה ניכרים בעליל בסעיף יג ('הוי רעי ישראל') ובסעיף יד ('לשבאים').

7. הנטייה להכריע ועדויותיו של נורצי על היעדר הכרע

כבר הראיתי שנורצי התכוון שהעדותיו תשמשנה להכנת מהדורה מיוחדת של המקרא, מלווה בהערות מ"ש.⁴⁰ בשער חיבורו 'מקדש יה' אף הספיק לציין שהוא מביא לפני הלומד את 'כל עשרים וארבעה ספרים מדויקים כפי האפשר'.⁴¹ יתר על כן, בצדן של חלק מהעדותיו הקצרות (בדרך כלל בנות מילים בודדות) ציין נורצי בגיליון את הציון 'פנים'.⁴² הערות אלו לא נועדו להידפס במ"ש, אלא נועדו לכוון את המדפיס אל הנוסח הנכון של מהדורת הפנים שלו. מדפיסי מ"ש לא עשו כבקשתו, במתכוון או מבלי דעת, וכללו בחיבור גם הערות אלו. ביש' ח 8 ('ארצך עמנאל') פתח את הערתו במילים 'זכור לעשות', ואולי כתב זאת מבלי משים, ככותב לתומו. פנייה זו, המיועדת כפי הנראה אל המדפיס העתידי של מהדורתו, מלמדת על הכלל: חיבורו הוא חיבור הוריה ופסיקה.

מעובדות אלו ברור שכוונתו הייתה להכריע ולא להותיר ספקות. על חששו מפני הכרעה שגויה ניתן ללמוד למשל מדבריו על ('ו)ישראל לא תנשני' ביש' מד 21 ('זכר אלה' וכו'): 'כועיר אתמוטטא רגלי לאכרועי כמאן דכתיב בוי"ו, אילולי ה' דסעיד לי וזמין בידי מסרא כתובת ידא' (כמעט מטה רגלי להכריע כמי שכתב בוי"ו, לולי ה' שסעדני וזימן בידי מסורה כתובת יד).

יש שבהעדותיו הביא סימוכין לכאן ולכאן, ושמבעד לדבריו ניתן לחוש במאמציו להגיע לכלל הכרעה. כך למשל בבר' ט 29 ('ויהי כל ימי נח') נורצי מתאמץ למצוא בדברי הרמ"ה (בחיבורו 'מסורת סייג לתורה') וא"ת רמז להכרע. בבר' יד 18 ('מלכיצדק') מציין נורצי שהרמ"ה (שם) לא הכריע, ומוסיף 'ולי נראה' ומכריע. גם הלשון המצטנעת שנוקט נורצי בדב' כג 2 ('פצוע דכה'), 'ואם הייתי כדאי להכריע אמינא', מלמדת על נטייתו להכריע. נטייה זו עולה גם מדבריו ביהו' 8 ('ויהי כאמר וגו' שבעה שופרות היובלים לפני ה'): 'יש הערה מחילוף זה בלא הכרע. ויש לי להכריע'. ראה עוד: בר' מט 21 ('הנתן'); שמ' כה 31 ('תיעשה'); במ' א 17 ('אשר נקבו בשמות'); שופ' יא 25 ('הטוב טוב אתה'); שם יג 12 ('ויאמר מנוח עתה יבא דבריק').

נראה שנורצי הכריע אפילו באותם מקומות שציין שאינו מכריע בהם. דבריו על היעדר הכרעה כביכול נועדו למסור שהתלבטותו קשה, אך גם שם הנוסח שהציג בדיבור המתחיל הוא הכרעתו, ואותו התכוון להעמיד בפנים של מהדורתו.

יש שמן ההערה גופה עולה שהכריע, כגון שני המקומות האלה.

א. בשופ' ח 7 ('כמשפט צדנים') כותב נורצי 'ואין לי להכריע מדעתי', וכוונתו שהכרעתו אינה מסברה, ואכן בהמשכה של אותה הערה הוא מביא עדות נוספת ומכריע.
ב. לאחר שקבע ביח' לז 1 ('ויציאני') ש'אין בי להכריע ביניהם' כותב נורצי במפורש, בהמשך

40 ראה: בצר (לעיל הערה 1), עמ' 32–33 והערה 149 שם.

41 ראה: שם, עמ' 57.

42 ראה בכתבי ידו, כגון למ, דף 39א.

אותה הערה, את נוסחו המועדף. דברי נורצי על בעיית ההכרעה אין לפרשם כהותרת מצב של תיקו, אלא כמציינים התלבטות, אף משנבחר כבר הנוסח. ויש שבהערה מסר בפירוש שאינו מכריע, אך מסתמא ההכרע קיים ועומד בדיבור המתחיל, כגון המקומות האלה.

א. בשמ"ב כא 20 ('ואצבעות ידיו ואצבעות רגליו') כתב נורצי כך: 'במקצ' ספרי' כ"י מדוייקי' שניה' מלא' וי"ו, ויש ספרי' דשניהם חסרי', ויש מהם ג"כ, א' חס' וא' מל', ואין לי במה להכריע'. בדבריו 'ואין לי במה להכריע' התכוון שהכרעו אינו מוצק דיו, וכי הלבטים לא הרפו ממנו. ב. באותו אופן יש להעריך את שכתב במל"ב יח 29 ('כי לא יוכל להציל אתכם מידו'): 'ואין בידי להכריע'. גם משברר לו נוסח (שהוצג בדיבור המתחיל) המשיכו כליותיו לייסרו. ג. יש שהארמית שימשה לו להבעת התחבטויותיו, כגון יח' ט 9 ('ותמלא הארץ דמים'): 'ולשוויי נפשאי מכרענא לא קאמינא' (ואינני אומר לעשות עצמי מכריע), היינו פָּרַרְתִּי את הנוסח שבררתי, אבל ההתלבטות קיימת ועומדת.

ד. דברי נורצי בתה' קטז 4 ('אנה ה' מלטה נפשי'), שבהם מסר כי הוא נמנע באותו מקום מהכרעה,⁴³ אף הם אינם באים אלא לציין התלבטות קשה. במשפט שנקט שם 'כי הוא יבחר ולא אני' מתכוון נורצי שהכרעתו שהביא בדיבורו המתחיל ('אנה' בגעיה ובמירכא) היא מסופקת, ושיש עדיין להפוך ולהפוך בשאלה שהציב.

מצבים דומים לאלה ניתן לראות גם במקומות אלו: יש' י 23 ('עשה בקרב כל הארץ'): 'ואין לי בזה הכרע'; יר' ו 28 ('משחיתם המה'): 'וברוך יודע האמת'; שם יד 13 ('הנה הנבאים'): 'ולא נביא אנכי ולא בן נביא',⁴⁴ זכ' ט 15 ('ושתו והמו'): 'ולבי מגמגם בזה'; אס' ט 19 ('ויום טוב ומשלוח'): 'ולאו נביאה אנא ולא בר נביאה'.

סיכום

הממצאים שהוצגו מלמדים שהכרעיו של נורצי נמסרו בחיבורו דרך שיטה בדיבור המתחיל. כך היא דרכו של נורצי: בדיבור המתחיל הציג את הכרעו, ובהערותו הוסיף דברים על נוסח זה, אם לאשש, אם להציג נוסחים אחרים שמצא, ואם למסור שקשים הם חיבוטיו בשאלה הנדונה, ושהם אינם מניחים לו גם משהכריע. מסקנתנו מתאששת גם מהעובדות המובאות להלן.

א. בוי' כג 44 ('מעדי ה') כתב את הדיבור המתחיל פעמיים, וסיפח את הערותיו. הכפלת הדיבור המתחיל במקרה זה מלמדת על ההתאמה שהשתדל לקיים בין הנוסח של הדיבור המתחיל לנוסח העולה מהערותו. בהערה הראשונה העיר על מאריך ב'מעדי' ומקף, וכאן לא מצא לנכון

43 זו לשונו שם: 'כללא דנקטינן דשלש דעות בדבר, והאיס החכם ומבין מדעתו יבחר לו אחד מהם כאשר יחפוץ כי הוא יבחר ולא אני, וה' יורנו בדרך אמת'.

44 וראוי לציין שנורצי השתמש כאן בהערותו במילה 'נביא' משום שההערה נוגעת בשאלת כתיבה של התיבה 'הנבאים'. משחקי לשון כאלה מצויים הרבה בהערותיו.

להקפיד על כתיבה המדויק של התיבה (חסר וי"ו) וכתבה מלא; ובהערה השנייה העיר על כתיבה של התיבה (חסר), והקפיד לקיים כתיב זה בדיבור המתחיל, אך לא שם געיה ומקף.

ב. אף שנורצי ממעט בסימון דגשים בדיבור המתחיל, קל וחומר בסימון ריפוי, הנה במקומות שבהם השאלה הנדונה היא דיגוש או ריפוי הם סומנו בדרך כלל, כגון 'עֲנַפְכֶם' (יח' לו 8), שבה סומן הדגש, כי הוא השאלה הנדונה שם, לעומת 'אֲשַׁפֵּטְךָ' (שם לה 11), שבה לא סומן, מאחר שלא הוער בה על הדגש. כך סומן הריפוי ב'וֹנֵעַדָתֶם' (שם לו 9), כי זו השאלה הנדונה, אך לא סומן ב'הִיטֵבְתִּי' (שם 11), כי ריפויה אינו נדון בהערת נורצי. נוהגו זה של נורצי בולט מאוד ב'תִּכְשְׁלִי' (שם 14), שכל אשר הוער עליה הוא 'תִּכְשְׁלִי ק' [קרי], ושדווקא בה סימן הן את הריפוי (שבנוסח הכתיב, וסומן בדיבור המתחיל) והן את הדיגוש (שבנוסח הקרי, וצוין בהערתו).

ג. כך הוא הדבר גם באשר לסימון טעמי המקרא והגעיות. בנ"ך ממעט נורצי לעסוק בשאלות של טעמים וגעיות. והנה תיבות הנוגעות בעניינים אלו נוהג נורצי לסמן בהן טעמים וגעיות. ראה למשל: 'הִלֹּזוּ' (יח' לו 35); 'וְהַגְשִׁמוֹת' (שם).

ד. במקומות רבים נורצי מציג בדיבור המתחיל ניקודה של אות אחת בלבד, אותו ניקוד שעליו מוסבת הערתו, כגון 'החטאת' (וי' ד 33); 'והקרבֶתֶם' (יח' מג 24).

נתונים אלו מעניקים משנה תוקף לקביעתנו שהדיבור המתחיל איננו העתקה שיטתית ממקור כלשהו אלא ייצוג לנוסח שעליו הוא מעמידנו בהערתו.

המהדירים של המקרא שסיפחו לו את מ"ש לא ניקדו ולא טיעמו את הדיבורים המתחילים, ונמצאים אלה מעמידים לפנינו חיבור שכמעט אי אפשר לסמוך עליו. רק מהדורה המציגה את הדיבורים המתחילים המנוקדים והמטועמים שבחיבור תיתן בידנו את אשר רצה נורצי למסור. ב'הנוסח ומקורותיו' בחמשת החומשים של 'דעת מקרא' רשם ברויאר סימן שאלה ליד נוסחיו של מ"ש ב-75 מקומות. אם נכונה היא קביעתנו באשר לדרכו של נורצי, הרי מעתה יש להסיר סימני שאלה אלו ברוב המקומות,⁴⁵ ולהציב בהם נוסח מ"ש ודאי.⁴⁶ לעומת זאת יש מקומות שבהם קבע ברויאר נוסח ודאי של מ"ש, אך בהתחשב בדיבור המתחיל אפשר שהמסקנה משתנית.⁴⁷

45 עדיין יש מקומות בודדים של ספק ואין כאן מקום להאריך.

46 אין צריך לומר שהצבת נוסח ודאי של מ"ש תביא לידי הסרתם של פריטים מרשימות ברויאר, שכן מעתה יהיו מקומות שנוסח מ"ש בהם אינו שונה מנוסחיהם של המקורות האחרים שמציג ברויאר (בתורה בלבד יש לפחות 15 פריטים כאלה). כך למשל בבר' כא 15 ('החמת') מתברר שנוסח מ"ש הוא בשש נקודות, וברויאר אינו מציג מקור שיש בו חמש נקודות אלא את מ"ש שבדפוסים.

47 ראה למשל 'ויהלם' (שמ' כח 18; לט 11). ברויאר קבע שנוסח מ"ש הוא 'ויהלם' (בקמץ), אך נראה שנוסח מ"ש הוא בפתח. ראה לעיל.